

УДК 376.54 (477)

Балацинова А. Д.

**ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ У
ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті узагальнено та проаналізовано досвід організації педагогічної підтримки обдарованих учнів у позакласній роботі загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття. Установлено, що розв'язанню даної проблеми найбільше сприяли предметні гуртки, наукові товариства школярів, малі академії наук, предметні олімпіади.

Ключові слова: обдаровані учні, педагогічна підтримка, позакласна робота, предметні гуртки, наукові товариства школярів, малі академії наук, предметні олімпіади.

В статье обобщен и проанализирован опыт организации педагогической поддержки одаренных учащихся во внеклассной работе общеобразовательных школ Украины во второй половине XX века. Установлено, что решению этой проблемы больше всего способствовали предметные кружки, научные общества школьников, малые академии наук, предметные олимпиады.

Ключевые слова: одаренные учащиеся, педагогическая поддержка, внеклассная работа, предметные кружки, научные общества школьников, малые академии наук, предметные олимпиады.

The article summarizes and analyzes experience of the organization of pedagogical support of the gifted students in the extracurricular activities of the general education schools of Ukraine in the second part of the 20th century. It is ascertained that subject-oriented study groups, students' scientific associations, lesser academies of sciences, contests in subjects benefited the most to the solving of this problem.

Keywords: gifted students, pedagogical support, extracurricular activities, subject-oriented study groups, students' scientific associations, lesser academies of science, contests in subjects.

Постановка проблеми. Як свідчать результати психолого-педагогічних досліджень, особливість обдарованості полягає в тому, що вона потребує підтримки. Тому визначальне значення для збереження та

© Балацинова А. Д., 2010

примноження інтелектуального та творчого потенціалу країни набуває розв'язання проблеми педагогічної підтримки обдарованих учнів. Це потребує більш глибокого вивчення педагогічного досвіду другої половини ХХ століття, який відіграв важливу роль у формуванні сучасних поглядів на дану проблему.

Аналіз актуальних досліджень. Досвід окремих загальноосвітніх навчальних закладів України з педагогічної підтримки обдарованих учнів розкрито у публікаціях Н. Аніської, О. Антонової, В. Коваль та ін. Проте в історико-педагогічному плані дана проблема не розроблялася.

Мета статті – узагальнити та проаналізувати досвід педагогічної підтримки обдарованих учнів у позакласній роботі загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Вивчення практики реалізації педагогічної підтримки обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України у другій половині ХХ століття дозволяє виділити основні форми позакласної роботи, які найбільше сприяли розв'язанню даної проблеми: предметні гуртки, наукові товариства школярів, малі академії наук, предметні олімпіади.

Так, у 50–60-х роках ХХ століття важливого значення набуло активне залучення школярів до занять у *предметних гуртках*. У зв'язку з цим майже у кожній школі були гуртки з літератури (російської і української), математики, фізики, хімії, біології, географії, історії, іноземних мов тощо.

У науково-методичній літературі [2; 7] періоду, що розглядається, неодноразово наголошувалося, що завдання предметного гуртка – посилити у дітей інтерес до відповідної науки, прищепити любов до неї, розвинути їхні здібності, поглибити знання з даного предмета.

Основними напрямками роботи предметних гуртків у досліджуваній період були: виготовлення наочного приладдя, використання у роботі гуртків елементів «цікавої науки», дослідницька діяльність учнів, організація масових заходів для учнів, які не були членами предметних гуртків.

Як свідчить аналіз педагогічної преси та архівних матеріалів досліджуваного періоду, значення предметних гуртків у педагогічній підтримці обдарованих учнів полягало в тому, що вони при педагогічно доцільній їх організації створювали сприятливі умови для розвитку здібностей школярів, формування у них творчого, наукового мислення з урахуванням їхніх особистих інтересів до окремих предметів. Учителі, які добре організовували роботу гуртків, мали глибокі знання зі свого предмета, відповідні педагогічні здібності, вміли захопити учнів, встановити з

ними правильні стосунки. Основні недоліки в роботі предметних гуртків передусім були зумовлені особистісними якостями вчителя, зокрема його здатністю до творчої роботи [1].

Варто зазначити, що у науково-методичній літературі досліджуваного періоду неодноразово наголошувалося на тому, що робота в предметних гуртках повинна бути цікавою і проводитися в такому плані, щоб з часом вони переростали у *наукові товариства школярів* [7].

Так, найстаріше у СРСР товариство юних істориків було створено в 1944 році в середній школі № 25 м. Києва. Воно об'єднувало учнів 5–10-х класів, які працювали у таких секціях: туристська, археологічна, листування, мистецтвознавства, по вивченню рідного міста [10]. У другій половині 1960-х років у республіці існувало вже чимало учнівських наукових товариств, у тому числі й у сільських школах. Наприклад, далеко за межами УРСР були відомі наукові товариства середньої школи № 4 м. Вінниці. Зокрема, товариство юних хіміків ім. Д.І. Менделєєва цієї школи об'єднувало близько 300 учнів, які працювали у 15 секціях. Деякі роботи членів товариства, зокрема «Піраміда хімічних елементів Д.І. Менделєєва», експонувалася на Виставці досягнень народного господарства СРСР [7].

Варто зазначити, що деякі учнівські товариства підтримували тісні зв'язки з вищими навчальними закладами, науково-дослідними інститутами АН УРСР, одержували від них необхідну наукову консультацію, виконували на їхній науковій базі певні дослідження, а влітку допомагали своїм шефам в організації різних наукових досліджень, експедицій.

Таким чином, учнівські наукові товариства позитивно впливали на творчу атмосферу школи, сприяли зародженню інтересу до науки в багатьох школярів. Важливу роль відігравали вони й у професійній орієнтації учнів.

На нашу думку, з огляду саме на це Секретаріат ЦК ВЛКСМ, Колегія Міністерства освіти СРСР, Президія Всесоюдної ради науково-технічних товариств, Президія правління Всесоюзного товариства «Знання» своєю спільною постановою від 21 квітня 1977 року № 25-М «Про наукове товариство учнів» зобов'язали ЦК ЛКСМ союзних республік, крайкоми, обкоми, окружкоми комсомолу, відповідні органи народної освіти, ради науково-технічних товариств і правління товариства «Знання» вжити конкретні заходи по створенню наукових товариств учнів повсюдно [9, с. 5].

Цією постановою було затверджено «Орієнтовне положення про наукове товариство учнів». Згідно з ним, наукове товариство учнів – це доб-

ровільне об'єднання школярів, які прагнуть удосконалювати свої знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, розширювати свій науковий кругозір, набувати уміння і навичок творчої, науково-дослідної, раціоналізаторсько-винахідницької та дослідницької діяльності в позаурочний час під керівництвом учителів та інших фахівців. Воно було покликане:

- активно сприяти школі в комуністичному вихованні учнів, у їхньому всебічному розвитку, у виробленні у школярів творчого ставлення до праці й активної життєвої позиції;
- формувати у школярів інтерес до глибокого вивчення основ суспільно-політичних, гуманітарних, природничих і математичних наук, до науково-дослідної та раціоналізаторсько-винахідницької роботи;
- чити школярів методам і прийомам доступних їм наукових досліджень, умінню поводитися з приладами, устаткуванням, необхідним для експериментів, працювати з науковою літературою;
- пропагувати досягнення вітчизняної та світової науки [9, с. 5–6].

Проведений науковий пошук свідчить, що ще у 1950-х – 1960-х роках відокремлені наукові гуртки і секції, що створювалися при окремих школах, позашкільних закладах, вищих навчальних закладах, стали об'єднуватися у міські, обласні й республіканські наукові товариства учнів, метою яких стало сприяння розвитку пізнавальної активності й творчих здібностей школярів у процесі поглибленого вивчення ними однієї з галузей науки, техніки і культури. Так, у грудні 1949 року за ініціативою Академії наук УРСР, відділу освіти Київського виконкому та Київського палацу піонерів та школярів у м. Києві було офіційно створено наукове товариство учнів. Тоді ж було проведено першу науково-практичну конференцію, на якій працювало 11 секцій. У 1965 році це товариство реорганізувалося в Київське міське наукове товариство учнів «Дослідник» [3].

У числі перших масових наукових об'єднань учнів була і Мала академія наук Криму «Шукач». Її було створено у квітні 1963 року як експериментальне об'єднання старшокласників, що захоплюються наукою і технікою, прагнуть у своїх знаннях вийти за межі шкільного підручника, одержати їх більше, ніж це вдається зробити на уроках. У своїй роботі вона активно спиралася на допомогу вчених – шефів і батьків, працівників вищих навчальних закладів, виробничників [6].

Слід зазначити, що це була перша в історії вітчизняної педагогіки спроба поєднати в межах однієї системи діяльність гуртків технічного, конструкторського і гуманітарного напрямків, роботу юних біологів і натуралістів з роботою традиційних шкільних математичних, фізичних,

хімічних, історичних та інших гуртків. Серед причин, що спонукали до цього, багаторічний президент Малої академії наук школярів Криму В. Касаткін називав позитивний досвід роботи станцій юних техніків і юних натуралістів, із стін яких вийшло чимало талановитих інженерів, конструкторів, учених, а також потребу більш детального ознайомлення учнів з особливостями професійної наукової діяльності, що виникла у зв'язку з перетворенням науки у продуктивну силу, а професії вченого – у масову професію [6].

Створення МАН підтримали Міністерство освіти УРСР, президія АН УРСР, ЦК ЛКСМУ, провідні вчені країни академіки А. Колмогоров, Б. Патон, В. Глушко та ін. Над окремими навчальними підрозділами академії взяли шефство інститути кібернетики і загальної та неорганічної хімії АН УРСР, Головна астрофізична обсерваторія СРСР у Криму, Інститут атомної енергії імені І.В. Курчатова (Москва).

22 квітня 1963 року на I сесії МАН Криму «Шукач» було затверджено її Статут [9, с. 1–4]. Згідно із Статутом, до складу МАН «Шукач» входило шість відділень: фізико-математичних наук, хіміко-біологічних наук, суспільних наук, сільськогосподарських наук, технічної творчості, прес-центр. Відділення склалися з секцій, кількість яких не обмежувалася.

Кандидатами в члени МАН приймалися учні, які займалися в гуртках, товариствах або відвідували факультативи і мали внесок у вигляді творчих робіт. Прийом в кандидати здійснювався шкільними відділеннями і секціями філії з подальшим затвердженням сесією філії.

Учні, які проявили наполегливість і схильність до науково-дослідницької діяльності, регулярно вносили внески, переводилися з кандидатів у дійсні члени МАН. У виняткових випадках, коли робота представляла особливу цінність й інтерес, допускався прийом у дійсні члени МАН без кандидатського стажу. Переведення з кандидатів у члени здійснювалося на засіданнях обласних секцій МАН. Кандидати і дійсні члени МАН, які не вносили творчих внесків протягом навчального року, виключалися зі складу Малої академії наук «Шукач».

Учні, які жили в інших областях, республіках, вносили внески, приймалися в Малу академію наук Криму «Шукач» членами-кореспондентами. Почесними членами МАН були вчені й кваліфіковані фахівці, які активно їй допомагали.

У містах і районах створювалися філії МАН, що об'єднували членів, кандидатів і активістів «Шукача». Їхнім завданням було створення необхідних умов для творчої роботи школярів, що захоплювалися наукою,

технікою і літературою. У кожній філії МАН створювалася певна кількість секцій (залежно від умов), що працювали в школах, позашкільних закладах, лабораторіях науково-дослідних установ, при вищих навчальних закладах. Кожну секцію очолював вибраний членами цієї секції голова із числа школярів – найбільш активних членів секції та керівник (учитель, працівник позашкільного закладу, учений).

Як свідчить аналіз архівних джерел, зокрема матеріалів відділу народної освіти виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих [13], у більшості міст і районів цього регіону почали діяти філії МАН «Шукач». У середніх і восьмирічних школах, де працювало три і більше секцій, створювалися шкільні відділення «Шукача», очолювані ентузіастами. У своїй діяльності вони керувалися Положенням про шкільне відділення Малої академії наук Криму «Шукач» [9, с. 9–11].

Згідно з цим положенням, шкільне відділення мало право прийому в кандидати «Шукача». Воно організувало свою роботу за принципом: гурток (факультатив) – предметне (математичне, фізичне, хімічне, історичне, біологічне, астрономічне та ін.) наукове товариство, секції сільськогосподарських наук, інженерно-технічна, спортивно-технічна, винахідників і раціоналізаторів (секція Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів), прес-центр – шкільне наукове товариство учнів.

Зокрема, наукове товариство учнів об'єднувало школярів 7–10-х класів, які виявляли підвищений інтерес до науки і техніки. Воно мало:

- сприяти підвищенню знань школярів з основ наук;
- силами членів товариства надавати посильну допомогу народному господарству;
- розробляти і виготовляти оригінальні навчально-наочні посібники, прилади, моделі;
- організувати і проводити конкурси на кращі творчі роботи;
- проводити конференції, диспути, лекторії на наукові теми;
- проводити шкільні очні й заочні олімпіади;
- проводити вечори (дні, тижні, місячники) науки, техніки і виробництва;
- організувати виставки робіт членів товариства;
- створювати музеї;
- випускати стіннівки;
- брати участь в усіх заходах, що проводяться міською (районною) філією МАН «Шукач».

Опорними пунктами для практичних занять членів товариства були лабораторії, кабінети, майстерні, бібліотеки шкіл. Консультувати і керувати практикою могли вчителі, працівники позашкільних закладів, учні.

Члени товариства могли брати участь у роботі заочних шкіл юних кібернетиків, юних раціоналізаторів і винахідників, обласної очно-заочної школи юних кореспондентів при прес-центрі МАН. Кращі члени шкільного відділення МАН брали участь в роботі відповідних секцій міської (районної) філії МАН.

Аналіз педагогічної літератури та архівних матеріалів досліджуваного періоду дозволяє говорити про значні успіхи в роботі Малої академії наук Криму «Шукач». Зокрема, у навчальних підрозділах МАН учні отримували можливість не лише глибоко розібратись у питаннях з математики, фізики, хімії та біології в обсязі шкільної програми, а й зайнятися вивченням кібернетики, практичної астрономії, генетики та інших дисциплін. Слід зазначити, що йшлося не тільки про збільшення обсягу теоретичних знань, а й, що дуже важливо, про розширення і збагачення дослідницьких умінь і навичок. Так, учні проводили систематичні спостереження і тривалі досліди з об'єктами живої природи, готували реферати або повідомлення про самостійно виконану роботу, проводили дискусії, працювали з книжкою тощо.

До роботи з дітьми вдалося залучити активних інженерів-конструкторів, працівників науково-дослідних організацій і вищих навчальних закладів Криму. Широка участь науковців у вихованні школярів породила нові – своєрідні і досить цікаві в педагогічному відношенні – форми роботи: спільні досліди учнів і вченого в його лабораторії; виконання учнями завдань за програмою, складеною спеціалістом; участь вченого в дитячій археологічній або астрономічній експедиції тощо.

Велике виховне значення мало проведення щорічних сесій МАН «Шукач», що давало можливість організувати взаємну поінформованість учнів, розкрити особливості кожної галузі знання і розповісти про роботу окремих гуртків, шкіл і лабораторій. Крім сесій МАН, важливе значення мали літні науково-оздоровчі табори та експедиції школярів.

Крім того, МАН стала базою для перевірки багатьох педагогічних ідей. Наприклад, на базі МАН було створено методiku ознайомлення учнів з практичною астрономією, шкільний факультатив «Вступ до кібернетики» [7].

Досвід цього об'єднання було покладено в основу розвитку протягом 1960-х–1980-х років руху малих академій наук, що створювалися в різних

регіонах України. Усього до 1986 року було створено 11 малих академій наук школярів з їхніми філіями [5]. Із створенням у 1994 році єдиної Малої академії наук України (за спільною постановою Колегії Міністерства освіти України та Президії Академії наук України від 22 грудня 1993 року № 19/3-9, № 351 «Про шляхи удосконалення діяльності Малих академій наук і наукових товариств як центрів формування наукової еліти України») територіальні відділення були засновані у кожному регіоні.

Отже, досвід роботи МАН свідчить, що в умовах роботи наукових секцій, гуртків, центрів обдаровані учні занурюються у світ своїх захоплень, за допомогою педагогів розвивають свої здібності, готують себе до усвідомленого вибору професії тощо.

Не менш важливе значення у вирішенні проблеми педагогічної підтримки обдарованих учнів мало проведення предметних олімпіад, які були однією з наймасовіших форм позакласної роботи з учнями у другій половині ХХ століття.

Ініціаторами й організаторами перших предметних олімпіад у СРСР були кращі науковці та провідні вищі навчальні заклади країни. Становлення державної системи предметних олімпіад школярів починається у 1966 році, коли було створено Міністерство освіти СРСР, яке цього ж року сформувало Центральний оргкомітет Всесоюзних олімпіад з математики, фізики і хімії. Цей оргкомітет у 1967 році провів перші офіційні Всесоюзні олімпіади школярів з математики, фізики і хімії.

Варто зазначити, що олімпіадний рух з цього часу почав регламентуватися спеціальними положеннями. Так, 23 листопада 1966 року було затверджено «Положення про олімпіади юних математиків, фізиків, хіміків і географів-краєзнавців шкіл УРСР». У ньому було визначено такі основні завдання олімпіади:

- а) підвищення інтересу до математики, фізики, хімії і географії широких кіл учнів загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів і шкіл працюючої молоді, залучення їх до активного вивчення цих наук;
- б) поліпшення підготовки учнів з математики, фізики, хімії і географії;
- в) підвищення якості викладання математики, фізики, хімії та географії в середніх навчальних закладах;
- г) підведення підсумків роботи гуртків, лекторіїв та інших видів роботи з учнями, які цікавляться фізикою, математикою, хімією та географією;

д) надання допомоги учням старших класів у виборі спеціальності, залучення найбільш здібної в галузі математики, фізики, хімії та географії молоді до провідних вищих навчальних закладів країни [12, с. 2].

Варто зазначити також, що це положення вперше зобов'язало приймальні комісії вищих навчальних закладів враховувати результати олімпіад при зарахуванні до них на навчання.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів досліджуваного періоду, на обласному рівні учні загальноосвітніх шкіл мали змогу брати участь у більшій кількості олімпіад. Перелік їх визначався наказами обласних відділів народної освіти.

Варто зазначити, що за радянських часів особлива увага приділялась першому (шкільному) етапу олімпіад як наймасовішому, що мав подвійне завдання: розвиток у якомога більшої кількості учнів пізнавальних інтересів й ініціативи та перевірку рівня знань і розвитку умінь учнів. Як правило, він проводився у грудні. Оскільки керівництво шкільними олімпіадами, підготовка завдань і підведення підсумків здійснювалися шкільними оргкомітетами та журі, до складу яких входили учителі відповідних предметів та представники від комсомольської організації, досвід їх проведення був досить різноманітним [4; 8]. Спільним було те, що у кращих школах проведенню олімпіад передувала копітка і тривала підготовча робота – на уроках, факультативах, заняттях предметного гуртка. Основна увага педагогічних колективів цих шкіл була спрямована на формування в учнів навичок самостійної роботи (з підручником, довідником, популярною чи доступною науковою літературою тощо), розв'язування олімпіадних завдань попередніх років тощо.

Таким чином, шкільні предметні олімпіади певною мірою підводили підсумки факультативної, гурткової, секційної роботи наукових товариств учнів і сприяли активізації всіх інших форм позакласної і позашкільної діяльності, підвищували академічну успішність учнів, були дієвим стимулом для глибшого опанування наук. Вони виявляли найбільш обдарованих учнів, давали їм можливість випробувати свої сили в розв'язуванні складних завдань тощо.

Початок Всеукраїнських учнівських предметних олімпіад у їхньому сучасному вигляді пов'язаний із становленням України як суверенної держави після розпаду СРСР. У 1992 році були проведені останні Всесоюзні олімпіади школярів (під назвою Міжреспубліканські), а з 1993 року в Україні вони продовжили розвиватися як Всеукраїнські.

Основною метою проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад з базових дисциплін було проголошено створення належних умов для виявлення здібної молоді, розвитку її інтересів, нахилів та природних обдарувань [11]. Це був значний крок уперед, що підтверджував значущість олімпіадної форми роботи з обдарованою учнівською молоддю на державному рівні.

Зазначимо, що після проголошення Україною незалежності українські школярі отримали можливість брати участь у міжнародних учнівських олімпіадах у складі окремих команд, які формувалися за результатами IV етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад і після проведення відповідних відбірково-тренувальних зборів. З 1992 року команди України беруть участь у міжнародних фізичних олімпіадах та олімпіадах з інформатики, з 1993 року – у міжнародних математичних, хімічних та біологічних олімпіадах, а з 1996 року – у міжнародній олімпіаді з екології.

30 грудня 1998 року було прийнято Указ Президента України № 1419/98 «Про стипендії Президента України учасникам і призерам міжнародних учнівських олімпіад з базових навчальних предметів», що стало свідченням зростання інтересу держави до проблеми підтримки обдарованих школярів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, розв'язанню проблеми педагогічної підтримки обдарованих учнів у позакласній роботі загальноосвітніх шкіл у другій половині XX століття найбільше сприяла робота обдарованих учнів у предметних гуртках, наукових товариствах та малих академіях наук, яка при педагогічно доцільній її організації надавала їм можливість вибору не тільки напрямку дослідницької роботи, але й індивідуального темпу та способу просування у предметі, який їх цікавив. Виявленню обдарованих учнів, розвитку їхніх інтересів та нахилів сприяли предметні олімпіади.

Подальшого вивчення потребує науково-педагогічна діяльність видатних українських та зарубіжних педагогів з педагогічної підтримки обдарованих учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусенко В. Позакласна робота з навчального предмета / В. Андрусенко // Рад. школа. – 1981. – № 3. – С. 80–82.
2. Винниченко І.А. Система позакласної роботи у восьмирічній школі / І.А. Винниченко, Е.М. Марієнгоф. – К. : Рад. школа, 1968. – 420 с. – (Б-ка класного керівника і вихователя).
3. Єгорова І. Знання, вміння та досвід дитина може отримати на наших заняттях : керівник Київської МАН «Дослідник» про наукову діяльність та успіхи столичних школярів [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.vechirnij.kiev.ua/print/art/1244751661.html>]. Доступ – 02.05.2010.
4. Замелан В.Г. Формування відповідального ставлення до навчання в процесі позакласної роботи / В.Г. Замелан // Рад. школа. – 1972. – № 4. – С. 76–79.
5. Історія МАН [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://man.gov.ua/history.php>]. Доступ – 08.12.2009.
6. Касаткін В.М. Мала академія наук «Шукач» – помічник школи / В.М. Касаткін // Рад. школа. – 1977. – № 4. – С. 68–72.
7. Колесник І.Г. Позакласна робота старшокласників / І.Г. Колесник. – К. : Тов-во «Знання» Укр. РСР, 1967. – 48 с.
8. Лукавецький В.І. Про підготовку до математичних олімпіад : [метод. поради для вчителя] / В.І. Лукавецький // Рад. школа. – 1972. – № 4. – С. 74–75.
9. Мала Академія наук Крима «Искатель»: Устав, Положення, Положення о школьном отделении. – Симферополь : Крымский облполиграфиздат, 1983. – 12 с.
10. Пелехова Є. Товариство «Юний історик» / Є. Пелехова // Рад. освіта. – 27 лют. 1960. – С. 3.
11. Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових і спеціальних дисциплін, турніри, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт та конкурси фахової майстерності : [Затв. наказом М-ва освіти України від 15.02.1995 р. № 39] // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1995. – № 12. – С. 6–24.
12. Положення про олімпіади юних математиків, фізиків, хіміків і географів-краєзнавців шкіл УРСР // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1966. – № 24. – С. 2–5.
13. Державний архів в Автономній Республіці Крим: ф. Р-3026, оп. 10, спр. № 816 – Протоколи засідань Ради з народної освіти і матеріали до неї. – 232 арк.